

Ένας αιώνας προσφυγικής μετακίνησης 1922-2022. Το ερευνητικό έργο 100memories

Ελένη Κυραμαργιού, Ιστορικός, Ερευνήτρια του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Όλγα Λαφαζάνη, Δρ Κοινωνικής Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το 2022 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη μεγαλύτερη προσφυγική μετακίνηση που σημειώθηκε στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η άφιξη και εγκατάσταση στην Ελλάδα σχεδόν ενός εκατομμυρίου χριστιανών προσφύγων και η αναχώρηση μισού εκατομμυρίου μουσουλμάνων από την Ελλάδα σημάδεψε πολλαπλά την ελληνική κοινωνία, η οποία έκτοτε γνώρισε επαναλαμβανόμενες προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές. Στο ερευνητικό έργο **100memories**, που υλοποιείται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, επιχειρούμε να αναδείξουμε μια ιστορία της μετακίνησης από και προς την Ελλάδα καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Στο κείμενο παρουσιάζουμε τους ερευνητικούς άξονες του έργου μας, ενώ μέσα από διαφορετικά στιγμιότυπα των τελευταίων 100 χρόνων θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε ένα μωσαϊκό μετακινήσεων στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με σημείο εστίασης την Άνω Πόλη και την περιοχή γύρω από τον νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό.

A Century of Refugee Movement, 1922–2022: The 100memories Research Project

Eleni Kyramargiou, Historian, Researcher at the Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation.

Olga Lafazani, PhD in Social Geography, Harokopio University. National Hellenic Research Foundation. Hellenic Open University.

Abstract

2022 marked 100 years since the largest refugee movement in modern Greek history. The arrival and settlement of nearly one million Christian refugees in Greece and the departure of half a million Muslims from the country profoundly shaped Greek society, which has since experienced repeated waves of refugee and migration flows. Through the **100memories** research project, conducted at the Institute of Historical Research of the National Hellenic Research Foundation, we aim to highlight a history of mobility to and from Greece throughout the 20th century. In this text, we outline the research axes of our project and, through diverse snapshots from the past 100 years, attempt to reconstruct a mosaic of mobility in the city of Thessaloniki, focusing on the Upper Town (Ano Poli) and the area around the new Railway Station.

Το 2022 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή. Η ήττα του ελληνικού στρατού, η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και η επακόλουθη ανταλλαγή των πληθυσμών είναι εμβληματικές στιγμές σε μια μακρά περίοδο πληθυσμιακών μετακινήσεων που εκκίνησαν από τους Βαλκανικούς πολέμους. Η άφιξη και εγκατάσταση σχεδόν ενός εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα σημάδεψε πολλαπλά την ελληνική κοινωνία, η οποία γνώρισε στη συνέχεια αλληπάλληλες προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές. Ο ελληνισμός της Μ. Ασίας, η μικρασιατική καταστροφή και η προσφυγιά αποτελούν θεμελιακά στοιχεία, αποτυπωμένα στη συλλογική μνήμη, στην ιστοριογραφία, στον αστικό χώρο αλλά και στην καθημερινότητα των πολιτών. Παράλληλα, οι μετακινήσεις πληθυσμών καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα διαμόρφωσαν με πολλαπλούς τρόπους τον κόσμο γύρω μας.

Το ερευνητικό έργο «100memories: Ολοκληρωμένη δράση φυσικής και ψηφιακής τεκμηρίωσης και προβολής της μικρασιατικής προσφυγικής μνήμης» που υλοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών,¹ επιχείρησε να συνδέσει την ιστορική έρευνα για την προσφυγική εγκατάσταση και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις του 20ού αιώνα από και προς τον ελληνικό χώρο μέσω της χρήσης καινοτόμων τεχνολογικών μεθόδων και εργαλείων, με στόχο την τεκμηρίωση, διάδοση και αναπαράσταση, όχι μόνο της ιστορικής μνήμης γύρω από τον προσφυγικό πληθυσμό, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας συνυφίνεται με την προσφυγική άφιξη και εγκατάσταση, καθώς και τις μετέπειτα πληθυσμιακές μετακινήσεις που σημειώθηκαν. Το έργο εστίασε σε τέσσερις κομβικές για την προσφυγική εμπειρία πόλεις-λιμάνια (Πειραιάς-Νίκαια, Βόλος-Νέα Ιωνία, Θεσσαλονίκη-Άνω Πόλη και Χανιά-Νέα Χώρα) και απευθύνθηκε στους κατοίκους και τους επισκέπτες των παραπάνω πόλεων μέσα από τις φυσικές δράσεις που υλοποιήθηκαν στις πόλεις αυτές. Ταυτόχρονα όμως απευθύνθηκε σε ένα ευρύ κοινό -στην Ελλάδα και το εξωτερικό- μέσα από τα ψηφιακά παραδοτέα του, αλλά και τις ερευνητικές επαφές που πραγματοποιήθηκαν στα συνέδρια που συμμετείχαν τα μέλη της ερευνητικής ομάδας.

Ερευνητική διαδικασία

Οι κεντρικοί άξονες της ερευνητικής διαδικασίας αναπτύχθηκαν σε τρία επίπεδα και σε τρεις διαφορετικές πλατφόρμες.

¹ Το ερευνητικό έργο 100memories υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης ΕΡΕΥΝΩ – ΔΗΜΙΟΥΡΓΩ – ΚΑΙΝΟΤΟΜΩ και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και εθνικούς πόρους μέσω του Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία (ΕΠΑνΕΚ) (κωδικός έργου: Τ2ΕΔΚ-04827). Η παρούσα συμβολή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου.

(α) Καταγραφή, τεκμηρίωση και ψηφιοποίηση: πλατφόρμα 100 Sources

Στόχος του έργου αποτέλεσε η δημιουργία ενός ψηφιακού αποθετηρίου αφηγήσεων με συνοδευτικά τεκμήρια, το οποίο επιχείρησε να αναδείξει το νήμα της μετακίνησης στην Ελλάδα τον 20ο αιώνα, μέσα από την αφήγηση των πολλαπλών αφίξεων και αναχωρήσεων που σημειώθηκαν στις τέσσερις πόλεις όπου εστίασε η έρευνά μας. Το αποθετήριο περιλαμβάνει σχολιασμένη βιβλιογραφία, ανθολόγιο ιστορικών τεκμηρίων και ψηφιακό χάρτη προσφυγικών φορέων (μουσείων, εκθέσεων, συλλόγων). Στο πρώτο αυτό στάδιο της έρευνας συγκεντρώθηκαν τα βασικά δεδομένα που συνεισέφεραν στη συγκρότηση της Πλατφόρμας. Πιο συγκεκριμένα, οι τρεις (3) άξονες διερεύνησης (βιβλιογραφία, ανθολόγιο, χάρτης μνημείων και προσφυγικών συλλόγων) συγκροτήθηκαν με άξονες τα ερωτήματα και την ερευνητική αφήγηση του έργου. Η βιβλιογραφική διερεύνηση επικεντρώθηκε στη σχέση μετανάστευσης και αστικού χώρου, το ανθολόγιο συγκροτήθηκε από τεκμήρια σχετικά με την κατοικία και την εργασία στον αστικό χώρο, ενώ ο ψηφιακός χάρτης μνημείων και συλλόγων θα αποτελέσει μια πρώτη αποτύπωση της συγκρότησης της προσφυγικής μνήμης στις Ελλαδικές πόλεις.

(β) Εργαλεία συμμετοχικού σχεδιασμού και βέλτιστων πρακτικών: πλατφόρμα 100reflections

Μέσα από εκπαιδευτικά προγράμματα, ομάδες προφορικής ιστορίας και εργαστήρια συμμετοχικού σχεδιασμού, πραγματοποιήθηκε τόσο η συλλογή νέων ερευνητικών δεδομένων όσο και η διάχυση της ερευνητικής διαδικασίας σε διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες. Μία Πλατφόρμα (Π2), ανοικτή στους συμμετέχοντες και στις συμμετέχουσες των διαδικασιών/εργαστηρίων του έργου, ενίσχυσε τις συμμετοχικές και πληθοποριστικές δραστηριότητες (crowdsourcing) κατά την διάρκεια των εργαστηρίων.

(γ) Φυσικές και Ψηφιακές Αφηγήσεις : πλατφόρμα 100places

Στις 4 πόλεις-λιμάνια υλοποιήθηκαν φυσικές και ψηφιακές διαδρομές (Phydigital), pop up μουσειακές εκθέσεις και πρότυπα διαδραστικά παιχνίδια, αναδεικνύοντας με καινοτόμους τρόπους και με στόχευση σε διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού – μαθητές, κατοίκους, επισκέπτες, τουρίστες αλλά και θεσμικούς και μη φορείς – ζητήματα συλλογικής μνήμης, προσφυγικής εμπειρίας και διαμόρφωσης του αστικού χώρου. Οι δράσεις αυτές, μέσω ψηφιακών αφηγήσεων (digital narratives), εργαλείων phydigital απεικόνισης, τοπικών δικτύων κ.ά δημιούργησαν όρους διαδραστικότητας στον δημόσιο χώρο. Η κεντρική

διαδραστική έκθεση στην επέτειο των 100 χρόνων που υλοποιήθηκε στην Νίκαια συμπύκνωσε την επιστημονική και τεχνολογική έρευνα του έργου, διαχέοντας τα αποτελέσματα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Το 100memories υπήρξε ένα καινοτόμο έργο τόσο για τους ερευνητές και τους συνεργάτες του όσο και για το κοινό που παρακολούθησε τις δράσεις του και τα ψηφιακά αποθετήριά του. Το έργο κινήθηκε γύρω από το σχήμα των πόλεων των πολλαπλών αφίξεων και αναχωρήσεων, ενώ επιχείρησε να αναδείξει την διαρκή μετακίνηση των υποκειμένων στο χώρο.

Οι πόλεις των πολλαπλών αφίξεων και αναχωρήσεων

Οι περισσότερες ερευνητικές προσεγγίσεις γύρω από τη μετανάστευση και τα προσφυγικά ρεύματα ακολουθούν ως αφηγηματική γραμμή τις βιογραφίες προσώπων, τις οικογενειακές ιστορίες ή τα ταξίδια των μεταναστών/ριων. Προσπαθώντας να αναδείξουμε μια διαφορετική διάσταση της μετανάστευσης, η αφηγηματική γραμμή του 100memories είναι ο αστικός χώρος. Ο αστικός χώρος όχι μόνο ως υλικός χώρος αλλά κυρίως ως κοινωνικός χώρος: ως χώρος κατοικίας, εργασίας, ελεύθερου χρόνου, ως ο χώρος της παραγωγής και της κοινωνικής αναπαραγωγής, ως χώρος συναντήσεων και συγκρούσεων, ως χώρος όπου συγκροτούνται κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές σχέσεις σε πολλαπλές και αλληλοδιαπλεκόμενες χωρικές κλίμακες (Lefebvre 1990, 1991).

Μέσα από το 100memories επιχειρήσαμε να ανασυγκροτήσουμε θραύσματα από τις βιογραφίες των τεσσάρων πόλεων της έρευνάς μας. Θεωρήσαμε πως *οι πόλεις δεν σιωπούν* – παραφράζοντας τον τίτλο του βιβλίου της Λίλας Λεοντίδου (Λεοντίδου 1989)- αλλά αποτελούν φασαριόζικα μωσαϊκά πολλαπλών εμπειριών, συναντήσεων, αποχωρισμών και αφίξεων που αφήνουν ίχνη στον αστικό χώρο. Σε αντίθεση, όμως, με μια προβολή της ιστορίας των πόλεων μέσα από μνημεία, αγάλματα και συμβολικά δημόσια κτήρια, στόχος του 100memories είναι να συγκροτήσει μια βιογραφία των πόλεων εκκινώντας από τους πιο «ταπεινούς» χώρους της καθημερινής ζωής. Τι ιστορίες μπορεί να αφηγηθεί ένα σπίτι στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, ένα παγκάκι σε μια πλατεία της Νέας Ιωνίας του Βόλου, μια προβλήτα του λιμανιού των Χανίων, ένα ραφτάδικο στη Νέα Κοκκινιά;

Στόχος του 100memories ήταν να ανασυγκροτηθούν επιλεκτικά οι χώροι, οι εμπειρίες και οι μεταλλάξεις που διαμόρφωσαν τις πόλεις λιμάνια της έρευνας μας, τόσο ως τόπους ιδιαίτερους και ξεχωριστούς όσο και ως τμήματα μιας παγκόσμιας ιστορίας της

κινητικότητα. Αυτή η αφηγηματική γραμμή διατρέχει όλη την έρευνα, από το στάδιο της συλλογής τεκμηρίων και βιβλιογραφίας (Πλατφόρμα 100Sources), στην έρευνα μέσω συμμετοχικών εργαστηρίων (Πλατφόρμα 100Reflections) και τέλος στις δράσεις, τις διαδρομές και τις εκθέσεις στον φυσικό και ψηφιακό χώρο (Πλατφόρμα 100Places). Τρεις αλληλοδιαπλεκόμενοι άξονες: ο χρόνος, ο χώρος και οι τρόποι που παράγονται οι «φιγούρες» των ανθρώπων που μεταναστεύουν, αποτελούν το επίκεντρο της έρευνας μας. Αυτοί οι διαφορετικοί άξονες συνδέονται και με το γεγονός ότι το 100memories είναι μια διεπιστημονική έρευνα που αντλεί από διαφορετικές πειθαρχίες των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, δηλαδή την Ιστορία, τη Γεωγραφία και τις Μεταναστευτικές Σπουδές.

Χρόνος / χρονικότητες

Ένα πρώτο σημείο αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών παρουσιάζονται σαν να συμβαίνουν σε ένα επιτακτικό παρόν. Ειδικά σε περιόδους όπως αυτή που διανύουμε τα τελευταία χρόνια, μετά το καλοκαίρι του 2015 όταν η μαζική μετακίνηση πληθυσμών ονομάστηκε «προσφυγική κρίση». Η έννοια της «κρίσης» λοιπόν, παραπέμπει σε ένα καινοφανές, γεγονός που συμβαίνει στο παρόν με όρους επείγοντος και έκτακτης συνθήκης. Στη βάση μιας τέτοιας χρονικότητας χτίζονται και οι λόγοι που έχουν να κάνουν με απειλή, επικινδυνότητα, μαζική εισροή και δημιουργία ενός κλίματος ηθικού πανικού. Ταυτόχρονα η έννοια της κρίσης υποδηλώνει και μια προσωρινότητα, ένα φαινόμενο με αρχή και τέλος. Προσπαθώντας να αμφισβητήσουμε αυτού του τύπου τις χρονικότητες, τόσο της προσωρινότητας όσο και της έκτακτης συνθήκης, επιχειρούμε μια ιστορική τοποθέτηση των μαζικών μετακινήσεων. Μια ιστορική οπτική, η οποία, όπως τονίζει και η Nina Glick Schiller (The Question of Solidarity and Society: Comment on Will Kymlicka's article: "Solidarity in Diverse Societies") έχει χαθεί από τη σύγχρονη συζήτηση, ακόμα και από τις πιο κριτικές της εκδοχές.

Με άλλα λόγια υιοθετήσαμε μια οπτική που λέει ότι ο κόσμος στον οποίο κατοικούμε έχει φτιαχτεί από αλληπάλληλες μετακινήσεις ανθρώπων, αγαθών, γνώσεων. Μια τέτοια οπτική μας οδηγεί, αντιστρέφοντας τους λόγους περί «μαζικής εισβολής» στο ερώτημα που θέτει και ο Tropey, δηλαδή αντί να ρωτάμε γιατί τόσο πολλοί άνθρωποι μετακινούνται, να ρωτάμε γιατί τόσο λίγοι, αφού το ποσοστό των μεταναστών και των προσφύγων παγκοσμίως δεν ξεπερνά το 5% του παγκόσμιου πληθυσμού. Έτσι, λοιπόν, όπως είπαμε και στην αρχή, η έρευνά μας θα επιχειρήσει να συνθέσει τις πολλαπλές μετακινήσεις,

αφίξεις και αναχωρήσεις από και προς τον ελληνικό χώρο στη διάρκεια ενός αιώνα. Και με μια πρώτη ματιά, μπορούμε εύκολα να δούμε πως η τωρινή, για παράδειγμα, προσφυγική κρίση, δεν είναι ούτε η πιο μαζική μετακίνηση ούτε κάτι που δεν συνέβη ξανά στην πρόσφατη ιστορία. Ταυτόχρονα, μια τέτοια προσέγγιση αμφισβητεί εν μέρει και ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο που τονίζει την σημασία μιας χώρας λόγω ενός ιδιαίτερου, ομογενούς συνεκτικού και μακράιωνου ιστορικού παρελθόντος. Η επιλογή μας να δουλέψουμε στο πως συγκροτείται τόσο ο εθνικός χώρος όσο και οι συγκεκριμένες πόλεις της έρευνάς μας ως τόποι πολλαπλών αφίξεων και αναχωρήσεων, είναι μια επιλογή που αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα αυτών των τόπων ως μωσαϊκά συναντήσεων, συγκρούσεων και εμπειριών.

Χώροι και τοπικότητες

Ο δεύτερος θεωρητικός και μεθοδολογικός άξονας είναι οι χώροι και οι τοπικότητες. Στις σύγχρονες μεταναστευτικές σπουδές υπάρχει μια τάση να χαρακτηρίζονται οι χώροι όπου κατοικούν οι μετανάστες χώροι εξάιρεσης, αποκλεισμού ή γκέτο. Αυτού του τύπου τα θεωρητικά σχήματα αντλούν από διαφορετικές παραδόσεις, ίσως ανάμεσά τους ξεχωρίζει το θεωρητικό σχήμα του Agamben.

Στο ερευνητικό πρόγραμμα 100memories, δίνοντας έμφαση στους χρόνους και τους χώρους της καθημερινής ζωής στην πόλη, επιχειρούμε να αμφισβητήσουμε την ιδέα ότι *a priori* οι χώροι που κατοικούν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες είναι χώροι εξάιρεσης και αποκλεισμού. Βλέπουμε αυτούς του χώρους ως κοινωνικούς χώρους που συγκροτούνται σε πολλαπλά επίπεδα, σε αλληλοσυνδεόμενες χωρικές κλίμακες. Αντλώντας από τη σχολή της κριτικής γεωγραφίας, από τον Lefebvre, τον Harvey και τη Massey, μας ενδιαφέρει η συγκρότηση του χώρου μέσα από τις πρακτικές των ανθρώπων που τον κατοικούν, πρακτικές που αλληλοσυσχετίζονται με τη νοσηματοδότηση και το βίωμα του χώρου, και άρα με την ταξική θέση, την εθνοτική προέλευση, το φύλο, την ηλικία, τον σεξουαλικό προσανατολισμό κ.α. των ανθρώπων που τον κατοικούν (Massey 1994; Vaiou and Lykogianni 2006).

Εκινήσαμε, λοιπόν, από τους χώρους και τους χρόνους της καθημερινής ζωής, τους πιο «ταπεινούς» χώρους της πόλης, ένα παγκάκι, ένα σπίτι, ένα υποδηματοποιείο. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει μόνο μια έμφαση αποκλειστικά στο τοπικό και στο «μικρό». Αντίθετα, αποτελεί είσοδο στη μελέτη χώρων και διαδικασιών που εκτείνονται σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες, από το σώμα στο παγκόσμιο. Σε αυτούς τους μικρούς, «ασήμαντους» χώρους της καθημερινότητας καθρεφτίζονται οι μεγάλες και «σημαντικές» ιστορίες των ξεριζωμών, των

πολέμων, των πολιτικών συγκρούσεων, των οικονομικών καταστροφών. Καθρεφτίζονται όμως παράλληλα και οι ιστορίες του μόχθου, της ελπίδας και του αγώνα για επιβίωση. Σε μια ανάγνωση που εκκινεί από τους χώρους της καθημερινής ζωής, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες δεν νοηματοδοτούνται μόνο ως θύματα των εθνικών και παγκόσμιων πολιτικών ή ως «γυμνές ζωές», όπως συχνά περιγράφονται στην σύγχρονη βιβλιογραφία. Νοηματοδοτούνται ως δρώντα υποκείμενα που μέσα από ατομικές και συλλογικές πρακτικές επιχειρούν να ξαναχτίσουν τις ζωές τους -και κατά συνέπεια τις (νέες) πόλεις που κατοικούν.

Και έτσι οδηγούμαστε σε αυτόν τον τελευταίο μας άξονα που έχει να κάνει με τις πολλαπλές «φιγούρες» του μετανάστη και του πρόσφυγα. Αυτό που ουσιαστικά επιχειρούμε να αμφισβητήσουμε με αυτόν τον άξονα είναι αυτή η πολύ συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση των ανθρώπων που μετακινούνται. Στις μέρες μας, όροι όπως «πρόσφυγας», «λαθρομετανάστης» ή «οικονομικός μετανάστης» χρησιμοποιούνται τόσο στον δημόσιο όσο και στον επιστημονικό λόγο ως αναλυτικές κατηγορίες που περιγράφουν μια μοναδική, παγκόσμια, ουδέτερη και πάνω από την ιστορία και τον χώρο συνθήκη. Ακολουθώντας τις κριτικές θεωρίες στις μεταναστευτικές σπουδές, πιστεύουμε πως οι κατηγορίες αυτές δεν είναι ουδέτερες, αλλά κοινωνικές και νομικές κατασκευές που παράγονται μέσα σε συγκεκριμένα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια.

Για παράδειγμα ο όρος «παράνομος» μετανάστης, ως νομική έννοια και ως συγκεκριμένος στόχος των πολιτικών ελέγχου και του δημόσιου λόγου, εμφανίζεται στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα της ριζικής αλλαγής των μεταναστευτικών πολιτικών μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973 και την κρίση του φορντισμού (Mezzandra 2011). Μόνο όταν τα κράτη δημιούργησαν νομοθεσίες που κατέστησαν την ανεπιθύμητη μετανάστευση παράνομη, την έκαναν αξιόποινη πράξη και εισήγαγαν τεχνολογικές, διοικητικές και κατασταλτικές διαδικασίες για την αντιμετώπισή της, έγινε η μετανάστευση «παράνομη» (Düvell 2009).

Αντίστοιχα υπάρχουν πολλαπλοί άλλοι όροι όπως αλλοδαποί, πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, εξωτερικοί μετανάστες, νόμιμοι μετανάστες, κυκλικοί μετανάστες, εποχικοί μετανάστες. Είναι ενδιαφέρον να σκεφτούμε πως λειτουργούν σε ένα ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο αυτά τα νομικά καθεστώτα ή οι περιγραφικοί όροι καθώς δεν είναι κάτι σταθερό και αμετάβλητο· ούτε καν στο παρόν. Για παράδειγμα, ένας Αφγανός μπορεί να ξεινήσει το ταξίδι του προς το Ιράν ως εποχικός μετανάστης, στο Ιράν να βρεθεί ως «παράνομος» μετανάστης, να αποφασίσει να έρθει στην Ευρώπη και να περάσει την Τουρκία ως transit μετανάστης, να διασχίσει τα σύνορα της Ελλάδας ως «παράνομος», να κάνει αίτηση ασύλου

και να μείνει ως αιτών άσυλο για δύο χρόνια, να απορριφθεί η αίτησή του και να γίνει ξανά «παράνομος» ή να γίνει δεκτό το αίτημα ασύλου του και να γίνει «πολιτικός πρόσφυγας». Αυτές οι πολλαπλές κατηγορίες και status είναι νομικά κατασκευασμένες ταυτότητες, οι οποίες συγκροτούνται σε συγκεκριμένους χώρους και χρονικές στιγμές και δεν περιγράφουν τη μετανάστευση, αλλά τις συναντήσεις των μεταναστών/ριών με τις εθνικές νομοθεσίες που στοχεύουν στην ιεράρχηση, στην κατηγοριοποίηση και στον έλεγχο των μεταναστευτικών σωμάτων και της εργατικής δύναμης την οποία φέρουν.

Υπό αυτή την άποψη, σε μια κριτική ερευνητική ματιά αυτές οι κατηγοριοποιήσεις πρέπει να μην αντιμετωπίζονται ως δεδομένες αναλυτικές κατηγορίες αλλά ως ερωτήματα. Όπως έγραφε και ο L. Whiteford το 1979: «Εάν οι κυβερνητικοί ορισμοί της πραγματικότητας δεν συνάδουν με αυτούς άλλων δρώντων του συστήματος, αυτό δεν θα πρέπει να αποτελεί έκπληξη. Αυτό που πρέπει να αποτελεί έκπληξη είναι ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες ... μοιράζονται την κοσμοθεωρία των γραφειοκρατών» (παρατίθεται απο De Genova 2002, σ.421). Στόχος μας δεν ήταν να παράγουμε έναν επιστημονικό λόγο που να «απαντάει» με απλές και κατανοητές προτάσεις στα «προβλήματα» που θέτει η πολιτική, αλλά να παράγουμε έναν κριτικό λόγο που να αμφισβητεί το τι θεωρείται ως «πρόβλημα» και να αναδεικνύει διαφορετικά προβλήματα. Και όταν σημειώνουμε ότι στόχος μας είναι να αντιμετωπίζονται ως ερώτημα οι παραπάνω κατηγορίες, αυτό σημαίνει ότι ρωτάμε πώς παράγονται, μέσα σε ποια ιστορικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια, πώς επηρεάζουν τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, πώς παράγουν την «διαφορά» και με ποιους όρους, τι είδους ιεραρχίες συγκροτούν, αλλά και βέβαια πώς επηρεάζουν τις ζωές, τις υποκειμενικότητες και τις πρακτικές όσων χαρακτηρίζονται ως «παράνομοι» ή «πρόσφυγες» ή ούτω καθεξής.

Για παράδειγμα, η φιγούρα του πρόσφυγα στις μέρες μας είναι συνδεδεμένη με τον πολιτισμικά, γλωσσικά, εθνικά και θρησκευτικά «άλλο». Έχει ενδιαφέρον να φέρουμε σε συζήτηση αυτήν την πρόσληψη του πρόσφυγα με την περίοδο του 1922, όταν ο πρόσφυγας ήταν αντίστοιχα γλωσσικά, εθνικά και θρησκευτικά «όμοιος». Η μεταναστευτική «παράνομια», όπως άλλωστε και η ιδιότητα του πολίτη, αποτελούν κοινωνικές σχέσεις με το κράτος και άρα πολιτικά κατασκευασμένες ταυτότητες (De Genova 2002). Υπό αυτή την έννοια, η «παράνομια» των μεταναστών δεν είναι μια αναλυτική κατηγορία που περιγράφει μια μοναδική, παγκόσμια, ουδέτερη και πάνω από την ιστορία και τον χώρο συνθήκη. Το αντίθετο. Η μεταναστευτική «παράνομια» παράγεται σε συγκεκριμένο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, χωρικό και πολιτισμικό πλαίσιο και αποσκοπεί στην καθυστάθιση της μετανάστευσης.

Η πόλη

Με τον παραπάνω προβληματισμό επιχειρήσαμε να θέσουμε τα ερωτήματά μας και να «αναμετρηθούμε» μαζί τους σε κάθε πόλη. Για τις ανάγκες του παρόντος κειμένου θα σταθούμε στην Θεσσαλονίκη και ιδιαίτερα στην Άνω Πόλη, επιχειρώντας να αναδείξουμε τις πολλαπλές αφίξεις και αναχωρήσεις των τελευταίων και πλέον 100 χρόνων. Η σημερινή Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης ήταν γνωστή ως Μπαϊρ (πλαγιά) και αναπτύχθηκε οικιστικά κυρίως μετά την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς το 1430, αλλά συνέχισε να παραμένει αραιοκατοικημένη. Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα, χριστιανοί και μουσουλμάνοι φαίνεται να κατοικούν μαζί στην Άνω Πόλη, ενώ οι εβραίοι της πόλης διέμεναν στο κέντρο. Με την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, οι συνοικίες της πόλης άρχισαν να αποκτούν πιο οριοθετημένα χαρακτηριστικά και οι μικτές περιοχές μειώθηκαν. Ο χριστιανικός πληθυσμός περιορίστηκε στο πεδινό τμήμα της πόλης πλησίον της θάλασσας, ενώ ο μουσουλμανικός στην Άνω Πόλη. Ως κυρίαρχη κοινότητα, οι μουσουλμάνοι επέλεξαν την Άνω Πόλη για το καλό της κλίμα – το πεδινό τμήμα της πόλης δεν αεριζόταν λόγω της πυκνότερης δόμησης και της ύπαρξης του θαλάσσιου τείχους – αλλά και της γειννίας με την Ακρόπολη και το Γεντί Κουλέ (στο οποίο έδρευε η φρουρά της πόλης), γειννίαση που παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια. Η πόλη ουσιαστικά παρέμεινε οριοθετημένη σε κοινοτικές περιοχές – με βάση τη θρησκεία – έως και το 1912 ή καλύτερα το 1917 και το 1924.

Από την ενσωμάτωση τη πόλης στο ελληνικό κράτος το 1912, οι μετακινήσεις πληθυσμών υπήρξαν αυτές που σε μεγάλο την καθόρισαν. Στα δέκα χρόνια που χωρίζουν το 1912 από το 1922, μετακινήθηκαν στη Θεσσαλονίκη μαζικά ελληνόφωνοι, χριστιανοί πληθυσμοί από τη Σερβία, τη Βουλγαρία, τη Ρωσία, τον Καύκασο, τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη. Η βουλγαρική κοινότητα της πόλης σταδιακά κινήθηκε προς τη Βουλγαρία, ενώ και πολλοί μουσουλμάνοι επέλεξαν να εγκαταλείψουν τη Θεσσαλονίκη για κάποια πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή πληθυσμών που την ακολούθησε διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με την πρώτη απογραφή των προσφύγων που έγινε πανελλαδικά τον Αύγουστο του 1923, στην πόλη εγκαταστάθηκαν 88.612 άνθρωποι. Πέντε χρόνια αργότερα ο πληθυσμός των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη ανερχόταν, σύμφωνα με εκτιμήσεις, σε 117.041 ανθρώπους, σχεδόν το μισό του συνολικού πληθυσμού της. Στον πληθυσμό αυτό πρέπει να προστεθεί και ένας σημαντικός αριθμός Αρμενίων. Η πόλη μεγάλωσε και το κέντρο της

περικυκλώθηκε από προσφυγικούς συννοτισμούς. Ταυτόχρονα η μουσουλμανική κοινότητα της πόλης μετακινήθηκε στο σύνολό της στο τουρκικό κράτος και η Άνω Πόλη, περιοχή στην οποία διέμενε μεγάλο μέρος της κοινότητας αυτής, μετατράπηκε σε μια μεγάλη προσφυγική γειτονιά. Τα επόμενα χρόνια, μέρος του άλλοτε κυρίαρχου πληθυσμιακά εβραϊκού στοιχείου μετανάστευσε στο Ισραήλ, στις Ηνωμένες Πολιτείες και αλλού.

Και εάν ο ερχομός των χριστιανών προσφύγων καθόρισε την εποχή του Μεσοπολέμου, η εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ολοκλήρωσε την αλλαγή του χαρακτήρα και της ανθρωπογεωγραφίας της Θεσσαλονίκης. Η βίαιη απομάκρυνση της εβραϊκής κοινότητας εξυπηρέτησε ανθρώπους και ομάδες της πόλης τη στιγμή εκείνη και ολοκληρώθηκε σε συμβολικό επίπεδο με την πλήρη έλλειψη μνημόνευσής της στο δημόσιο χώρο και λόγο για πάρα πολλά χρόνια. Ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε έφερε στην πόλη ανθρώπους από τις περιοχές που εκιένωσε ο Εθνικός Στρατός, τους λεγόμενους «ανταρτόπληκτους», οι οποίοι αποτέλεσαν την πρώτη μαζία της μαζικής μεταπολεμικής εσωτερικής μετανάστευσης. Η μετανάστευση αυτή πήρε μεγάλες διαστάσεις τη δεκαετία του 1960 και επέφερε την επέκταση της πόλης καθ' ύψος. Ταυτόχρονα, πολλοί κάτοικοι της αγροτικής Μακεδονίας, αλλά και κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, πήραν τον δρόμο για τη Γερμανία και άλλες βιομηχανικές χώρες της δυτικής Ευρώπης.

Μετά την πτώση της δικτατορίας αλλά κυρίως μετά το 1982, χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου επαναπατρίστηκαν, αρχιστοί από αυτούς στη Θεσσαλονίκη. Η δεκαετία του 1990 και η πτώση των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων έφερε στην πόλη πληθυσμούς από την Αλβανία και χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. (Γεωργία, Ρωσία, Αρμενία, εκ των οποίων πολλούς ποντιακής καταγωγής), η υποδοχή των οποίων υπήρξε τόσο σε θεσμικό όσο και κοινωνικό επίπεδο άξενη. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα η μετακίνηση πληθυσμών από χώρες της Αφρικής, της Μέσης Ανατολής και της Ασίας προς την Ευρώπη έφερε νέους κατοίκους στην πόλη, είτε μόνιμους ή σε καθεστώς πρόσκαιρης παραμονής. Ο πόλεμος στη Συρία θα επιφέρει το 2015 την κορύφωση των μετακινήσεων αυτών. Μερικά χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, στην Ειδομένη του Κιλίκι, θα δημιουργηθεί για αρκετούς μήνες ο μεγαλύτερος προσφυγικός καταυλισμός της Ευρώπης, εκείνη τη χρονική περίοδο.

Στην σημερινή γωνία Ολυμπιάδος 3 με Σαχίνη βρίσκονταν το σπίτι από το οποίο ξεκίνησε στις 18 Αυγούστου 1917, στις 17.00 το απόγευμα, η φωτιά που έκαψε περίπου τα 2/3 της εντός των τειχών πόλης. Η πυρκαγιά ξεκίνησε από την πλατεία Μουσχουντή και μέσα σε 32 ώρες έκαψε 9.500 σπίτια σε έκταση 1.000 στρεμμάτων και άφησε άστεγα πάνω

από 70.000 άτομα (Γερολύμπου 2002), κυρίως έπληξε την εβραϊκή κοινότητα της πόλης και σε μικρότερο βαθμό τη μουσουλμανική κοινότητα, ενώ ελάχιστα επηρεάστηκαν οι γειτονιές της χριστιανικής κοινότητας. Η περιοχή του φραγκομαχαλά στο λιμάνι, με τις τράπεζες, τα προξενεία και το λιμάνι προστατεύτηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις της εποχής.

Σήμερα, η πλατεία Μουσχουντή αποτελεί την είσοδο προς στο κέντρο της πόλης από τις περιοχές Συκιές, Νεάπολη και την δυτική Άνω Πόλη. Στην πλατεία συχνάζουν κάτοικοι της περιοχής με καταγωγή από ανατολική Ευρώπη και χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, καθώς και νεοφερμένοι μετανάστες από τη Συρία και την βόρεια Αφρική. Συνοικιακά καταστήματα, αυτοσχέδια υπαίθρια καφενεία με τους κατοίκους να φέρνουν καρέκλες και τραπέζια, μπουγάδες στα μπαλκόνια των γιγίζων πολυκατοικιών, ορισμένα εναπομείναντα καστρόπληκτα κτίσματα στα βυζαντινά τείχη και κλειστά καταστήματα στο συγκρότημα της παλαιάς λαχαναγοράς στο νότιο μέρος της πλατείας, συνθέτουν ένα ιδιαίτερο σκηνικό – πέρασμα στο χώρο, στο χρόνο και στην ανθρωπογεωγραφία της πόλης.

Μέσα σε αυτά τα 100 και πλέον χρόνια, διαφορετικές ιστορίες και διαφορετικά στιγμιότυπα συνθέτουν ένα μωσαϊκό μετακίνησης. Ιστορίες ανθρώπων, σπιτιών και κόμβων μετακίνησης και μεταναστευτικών κοινοτήτων συναντιούνται μέσα στην πόλη και δημιουργούν μια διαφορετική αφήγηση της εμπειρίας την μετακίνησης. Στο 100memories επιχειρούμε να ανασυγκροτήσουμε θραύσματα από τις «βιογραφίες» των τεσσάρων πόλεων της έρευνάς μας. Στόχος μας είναι να ανασυγκροτήσουμε επιλεκτικά τους χώρους, τις εμπειρίες και τις μεταλλάξεις που διαμόρφωσαν τις πόλεις λιμάνια της έρευνάς μας, τόσο ως τόπους ιδιαίτερους και ξεχωριστούς όσο και ως τμήματα μιας παγκόσμιας ιστορίας της κινητικότητας. Τα πρόσωπα των ιστοριών μας συναντιούνται νοερά στα προσφυγικά σπίτια και στα προσφυγικά μαγαζιά. Οι ιστορίες τους είναι τόσο κοινές, τόσο καθημερινές, που τις προσπερνάμε σε μια βόλτα στην πόλη, που μοιάζουν μάλλον ασήμαντες για τις μεγάλες αφηγήσεις της αστικής ιστορίας. Είναι όμως αυτές οι «μικρές» και «ασήμαντες» ιστορίες που χάραξαν την ιστορία της μετακίνησης του 20^{ου} αιώνα αλλά και την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Είναι, ταυτόχρονα, ακριβώς αυτές οι ιστορίες που έχουν διαμορφώσει τις πόλεις που κατοικούμε. Πόλεις που, σε αντίθεση με τις εικόνες των γκέτο και του αποκλεισμού που συχνά κυριαρχούν, έχουν υποδεχτεί – μέσα από πολλαπλές αντιθέσεις και συγκρούσεις – πολλές γενιές νεοφερμένων. Πόλεις που αποτελούν ένα μωσαϊκό αφίξεων και αναχωρήσεων, συγκρούσεων και συναντήσεων μέσα στον τελευταίο αιώνα, όπως καθρεφτίζεται στα σπίτια

και στα παγκάκια, στους δρόμους και στις πλατείες, στα βήματα και στο μόχθο των ανθρώπων της.

Βιβλιογραφία

- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1935) Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. 2nd edn. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, pp. 134–139. Available at: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00023.pdf.
- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής (1923) Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, p. 16. Available at: https://elstat-outsourcers.statistics.gr/ELSTAT-Apografi_Prosfyges_1923.pdf.
- Καραδήμου Γερόλυμπου, Α. (2002) Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς, Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.